

ارائه الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی بر اساس گفتمان امام و رهبری، قانون اساسی، تجارب جمهوری اسلامی ایران و بهره‌گیری از تجارب موفق بشری

سیدعلی قاضی عسکر^۱؛ غلامرضا گودرزی^۲؛ محمدرضا رضایی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۴/۲۰

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۰/۲۰

چکیده

از میان همه عبادات، حج و مناسک آن جایگاه ویژه‌ای دارد. پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی در راستای احیای حج ابراهیمی تحت رهنمودهای بنیان‌گذار جمهوری اسلامی و ادامه آن حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی)، مطالعات فراوانی انجام گرفت که این مقاله درصدد بررسی این اصلاحات و تجربیات می‌باشند. هدف اصلی مقاله حاضر تدوین «الگوی راهبردی در اداره امور حج ابراهیمی بر اساس گفتمان امام و رهبری، قانون اساسی، تجارب جمهوری اسلامی ایران و بهره‌گیری از تجارب موفق بشری است». در این راستا، کلیه بیانات و مکتوبات حضرت امام خمینی، حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در رابطه با سازمان حج و اصول قانون اساسی و سایر اسناد بالادستی مورد مطالعه قرار گرفتند. در حوزه میدانی، کلیه مدیران و خیرگان مرتبط که در مجموع ۴۵ نفر برآورد گردیدند، انتخاب شدند. روش‌های گردآوری اطلاعات روش کتابخانه‌ای و روش تحقیق میدانی در این پژوهش از روش‌های متنوع تحقیق کیفی از جمله تحلیل محتوا، تحلیل گفتمان، رویکرد تفسیری و نظریه‌بنایی استفاده شده است. یافته‌های این پژوهش حاکی از آن است که در اندیشه و بیانات ولی فقیه «حج تجلی‌گاه توحید و نفی شرک» است و دارای آثار راهبردی بسیار مهمی در تمدن‌سازی اسلامی می‌باشد.

کلیدواژه‌ها: حج ابراهیمی، الگو، راهبرد، الگوی راهبردی، تجارب موفق بشری.

۱ دارای مدرک دوره دوم خارج حوزوی

۲ دانشیار دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)

۳ دانش آموخته دکتری دانشگاه و پژوهشگاه عالی دفاع ملی و تحقیقات راهبردی نویسنده مسئول (رایانامه:

مقدمه

«ناس» فراگیرترین کلمه‌ای است که در فرهنگ قرآن به کاررفته است. همه انسان‌ها مخاطب قرآن‌اند و مشخصه‌های انسانی آن را محدود نمی‌سازد. بر اساس برخی از روایات، نخستین کسی که کعبه را بنا نهاد و اولین حج را گزارد، حضرت آدم بود. از سوی دیگر «حج» یکی از مهم‌ترین فرایض دین مبین اسلام به حساب می‌آید. قرآن مجید در یک عبارت کوتاه و پرمعنی می‌فرماید: «وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» «بر هر کس که مستطیع باشد، زیارت آن خانه واجب است» (آل عمران: ۹۳). حضرت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در خصوص جایگاه حج به عنوان حلال مشکلات مسلمین در جای دیگر می‌فرماید: «در حج... باید بررسی از اوضاع مسلمین در هر سال بشود که مسلمین در چه حال هستند. این سفر حج برای این مسائل بوده است، برای «قیام ناس» بوده است، برای این بوده است که مسلمین مشکلات مسلمین را درک کنند و در رفعش کوشش کنند» (مجموعه آثار، ۱۳۹۰: ۵۲). رهبر معظم انقلاب حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در خصوص اهمیت ابعاد داخلی و خارجی فریضه حج در مقطع فعلی می‌فرماید: «می‌بینید کانه حج از همیشه مهم‌تر است، لازم‌تر است و بیشتر مورداحتیاج است. از هر دو نظر، حج مهم است؛ هم برای درون خود ما، درون امت اسلامی و هم از لحاظ بین‌المللی. امت اسلامی را در طول قرن‌ها، در طول سال‌های متمادی زمین‌گیر کردند، ذلیل کردند، خفیف کردند، بی‌همت کردند، ناامید کردند و با ابزارهای جدید خواستند معنویت را، روحانیت را، توجه و تضرع را در او تضعیف کنند. حج همه این گرفتاری‌ها را ترمیم می‌کند، به آحاد امت اسلامی عزت می‌دهد، احساس اقتدار می‌دهد، امید می‌بخشد؛ حج درست این جور است. اولین تأثیر حج در درون امت اسلامی است، در دل‌های خود ماست. ما به حج احتیاج داریم؛ برای اینکه روحیه‌های خودمان را تقویت کنیم، ترمیم کنیم، احساس کنیم که ما به خدا متوکلمیم، به خدا متکی هستیم، ما عظیم هستیم، یک امت بزرگ هستیم» (حدیث ولایت، ۱۳۹۰: ۱۷۰). مقاله حاضر با اذعان به موارد فوق با اهداف تبیین‌گفتمان ولایت‌فقیه حضرت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در اداره امور حج ابراهیمی؛ استخراج محورها و رویکردهای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج ابراهیمی؛ تبیین، مستندسازی و تئوریزه نمودن تجارب نظام جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج ابراهیمی؛ تعیین اهم ابعاد، مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و روابط بین آن‌ها در الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی به رشته تحریر درآمده است. همچنین با عنایت به این‌که در سند چشم‌انداز

جمهوری اسلامی پیش‌بینی شده است که این نظام باید در آینده نه‌چندان دور به‌عنوان نظامی الهام‌بخش در منطقه، جهان و جهان اسلام مطرح گردد. مهم‌ترین مسئله مقاله حاضر این است که آیا حج کنونی همان حجی است که امت اسلامی سعادت خود را در آن جستجو می‌نماید و سبب اتحاد، عزت و اقتدار مسلمانان می‌گردد؟ از این‌رو پرسش اساسی این است که «الگوی راهبردی در اداره امور حج ابراهیمی از طریق تدوین تجارب نظام جمهوری اسلامی ایران بر اساس گفتمان ولایت‌فقیه و قانون اساسی کشور چیست؟» در تبیین سوال اصلی و برای دست‌یابی به پاسخ سوال اصلی، سوال‌های فرعی تحقیق حاضر این است که: ۱- گفتمان ولایت‌فقیه در اداره امور حج ابراهیمی چیست؟؛ ۲- محورها و رویکردهای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج ابراهیمی کدام‌اند؟؛ ۳- تجربیات جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج ابراهیمی کدام است؟؛ ۴- ابعاد، مؤلفه‌ها، زیر مؤلفه‌ها، و روابط بین آن‌ها در الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی بر اساس گفتمان ولایت‌فقیه، قانون اساسی و تجارب نظام جمهوری اسلامی کدام‌اند؟ و روابط آنها چگونه است؟

مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

حج

حج باکرامت و ویژه‌ای که دارد عهدی الهی است که بدان تشریف جُسته می‌شود. از این‌رو تعبیر از وجوب آن به زبان میثاق و عهد مخصوص الهی است؛ **وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ** (آل عمران: ۹۷) نظیر چنین عهدی که در آن کلمه مرکب از لام (ل) و اسم جلاله آمده و بر متعلق خود مقدم شده باشد، در عبادات دیگر سابقه ندارد. خدای سبحان زمان و مکانی که حج و عمره در آن واقع می‌شود و نیز حج‌گزاران و عمره‌گزاران، بلکه افرادی که به قصد حج و عمره از دورترین نقاط عالم حرکت کرده‌اند و هنوز به حرم بلکه به میقات نرسیده‌اند، همچنین قربانی حج، حتی کفشی را که به نشان قربانی بودن حیوان بر گردن آن می‌آویزند، همه را از شعائر الهی بر شمرده است: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحْلُوا شَعَائِرَ اللَّهِ وَكَأَنَّ الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَكَأَنَّ الْهَدْيَ وَكَأَنَّ الْقَلْبَانِدَ وَكَأَنَّ أَمِينَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ** (سوره مائده: آیه ۲). چنان‌که درباره صفا و مروه نیز می‌فرماید: **إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنَ شَعَائِرِ اللَّهِ** و برای ترغیب دیگران به تعظیم شعائر و حفظ حدود و حریم‌های الهی، درباره آثار تعظیم شعائر می‌فرماید: **وَمَنْ يُعْظِمِ حُرْمَاتِ اللَّهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ** (سوره حج: آیه ۳۰) **وَمَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ**. نمونه دیگر در بیان اهمیت حج، آیه مبارکه **يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ**

مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ. است. گرچه لِلنَّاسِ همه اموری را که مردم با آن سر و کار دارند شامل است اما از باب ذکر خاص بعد از عام و بیان اهمیت آن خاص، حج را مستقلاً ذکر کرده و می‌فرماید: تغییر شکل‌های ماه برای تشخیص آسان ماه‌های حج است تا با حلول آن ماه‌ها مردم به حج مبادرت کنند.

خداوند در آیه ۹۶ سوره بقره می‌فرماید: «وَأْتُمُوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُخْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَخْلِفُوا رُؤُوسَكُمْ حَتَّىٰ يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ ... حج و عمره را برای خدا به پایان برسانید (وقتی که برای حج یا عمره احرام بستید باید حج و عمره را به وجه کامل و با تمام شرایط برای خدا تمام کنید) و اگر بازماندید (موانعی مثل ترس از دشمن یا بیماری، اجازه نداد که پس از محرم شدن وارد مکه شوید) هرچه ممکن باشد و آنچه، از قربانی فراهم شود. (ذبح کنید و از احرام، خارج شوید) و موی سر نسترید تا قربانی به محلّش برسد (و در قربانگاه ذبح شود) (سوره بقره: آیه ۹۶). از بخش نخست این آیه چنین استنباط می‌شود که در به‌جا آوردن اعمال و مراسم حج و عمره، جز تقرّب به خدا، نباید انگیزه دیگری در کار باشد. تمام این مراسم باید به خاطر خدا انجام گیرد، نه برای تظاهر و ریا. همچنین کلمه «لله» در این آیه، حائز اهمیت است، انجام حج باید خالصاً مخلصاً لوجه الله باشد؛ عرب پیش از اسلام، مطابق عُرف و عادت خود، حج به‌جا می‌آورد اما نه برای خدا بلکه برای اجتماع و تظاهر کردن و به یکدیگر فخر فروختن و برآوردن نیازهای یکدیگر، حضور در اسواق و اجتماعات به جهت مصالح مادی و شخصی بود، قصد قربت به خدا در آن نبود. ولی اسلام هدف را تغییر داد و حقیقت حج را تبیین کرد و به شیوه ابراهیم علیه‌السلام برگردانید و مسلمان‌ها را به یادگیری مراسم حج تشویق کرد و پیامبر اسلام گفت: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ...»، به‌هر حال در اسلام حج باید لله باشد.

در وصایای نبی اکرم صلی‌الله و آله و سلم به امیر مؤمنان علیه‌السلام آمده است: مستطیع که حج نگذارد کافر است؛ «یا علی! تارك الحجّ وهو مُستطیع، کافر»؛ زیرا خداوند فرمود: وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ.

حج در نگاه امام علی (علیه‌السلام)

امیر مؤمنان امام علی (علیه‌السلام) فریضه حج را چنین ترسیم کرده است: خداوند حج خانه خود را بر شما واجب کرد؛ خانه‌ای که آن را قبله مردم قرارداد. مردم چون تشنه‌کامان، که وارد آب‌گاہ می‌شوند، وارد آن می‌شود و همانند کیبوتران به آن پناه می‌برند. خدای سبحان کعبه را نشانه فروتنی آدمی در برابر بزرگی خود و اعتراف به عزت خویش قرارداد و از میان آفریدگان خود شنوایان و

اطاعت‌کنندگانی را برگزید که دعوت او را اجابت و سخن او را تصدیق کرده و در جاهایی قرار گرفتند که انبیا در آن ایستاده‌اند و خود را به فرشتگانی که به دور عرش می‌گردند شبیه ساخته‌اند. اینان سوده‌های فراوانی در این تجارت‌خانه عبادی می‌برند و برای رسیدن به وعده آمرزش نزد خداوند می‌شتابند. خداوند، کعبه را پرچمی برای اسلام و حرم امنی برای پناهندگان به آن قرارداد و به سوی آن و حج گزاردن و شناخت و ادای حق آن را واجب گرداند و بندگان را به زیارت آن فراخواند؛ «وَفَرَضَ عَلَيْكُمْ حَجَّ بَيْتِهِ الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلَهُ قِبْلَةً لِلْأَنَامِ يَرُدُّونَهُ وَرُودَ الْأَنْعَامِ وَيَوَلَّوْهُنَّ إِلَيْهِ وَآلَةَ الْحِمَامِ وَجَعَلَهُ سُبْحَانَهُ عَلَامَةً لِّتَوَاضِعِهِمْ لِعِظَمَتِهِ وَإِدْعَائِهِمْ لِعِزَّتِهِ وَاخْتَارَ مِنْ خَلْقِهِ سَمَاعًا أَجَابُوا إِلَيْهِ دَعْوَتَهُ وَصَدَّقُوا كَلِمَتَهُ وَوَقَفُوا مَوَاقِفَ أَنْبِيَائِهِ وَتَشَبَّهُوا بِمَلَائِكَتِهِ الْمُطِيفِينَ بِعَرْشِهِ يُخْرِضُونَ الْأَرْبَابَ فِي مَتَجَرِّ عِبَادَتِهِ وَيَتَبَادَرُونَ عِنْدَهُ مَوْعِدَ مَغْفِرَتِهِ جَعَلَهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى لِلْإِسْلَامِ عِلْمًا وَلِلْعَالَمِينَ حَرَمًا وَفَرَضَ حَقَّهُ وَأَوْجَبَ حَجَّهُ وَكَتَبَ عَلَيْهِ وَفَادَتَهُ».

حضرت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) از حجی که آن را «حج ابراهیمی» می‌نامید، انتظاراتی داشت که در حوزه تربیت از آن به عناوینی چون «تربیت متعالیه»، «تربیت عزت مدار»، «تربیت ابراهیمی» و در یک کلام «تربیت محمدی» می‌توان یاد کرد. «حج ابراهیمی محمدی صلی‌الله‌علیهما و آلهما سال‌هاست غریب و مهجور است، هم از جهات معنوی و عرفانی و هم از جهات سیاسی و اجتماعی. و حجاج عزیز تمامی کشورهای اسلامی باید بیت خدا را در همه ابعادش از این غربت در آورند» (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۹۰). در الگوی تربیت اسلامی جایی برای ذلت نیست. البته اسلامی که امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) آن را اسلام ناب محمدی (صلی‌الله‌علیه و آله وسلم) می‌نامید؛ «در فریضه حج که لبیک به حق است و هجرت به سوی حق تعالی به برکت ابراهیم و محمد است، مقام «نه» بر همه بت‌ها و طاغوت‌هاست و شیطان‌ها و شیطان زاده‌هاست. ... در لبیک، «نه» بر همه بت‌ها گویند و فریاد «لا» بر همه طاغوت‌ها و طاغوت‌چهارکشی و در طواف حرم خدا که نشانه عشق به حق است، دل را از دیگران تهی کنید و جان را از خوف غیرحق پاک سازید و به موازات عشق به حق از بت‌های بزرگ و کوچک و طاغوت‌ها و وابستگانشان براثت جویند که خدای تعالی و دوستان او از آنان براثت جستند و همه آزادگان جهان از آنان بری هستند» (صحیفه امام، ج ۲۰، ص ۱۸۹). به نظر امام (رحمت‌الله‌علیه) عمق جنبه‌های توحیدی و سیاسی حج را جز انبیای عظام و اولیای کرام: و خاصه عباد الله کس دیگری نمی‌تواند ادراک کند.

مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) معتقدند: «حج با مشاهده و مناسک و شعایر خود، باید این روح وحدت و ملایمت و جماعت و عظمت را در مسلمانان همه اقطار عالم زنده کند و از شعوب و

قبایل مختلفه، امت واحده پدید آورد و آن امت واحده را به وادی امن عبودیت مطلق خداوند هدایت نماید و مقدمات تحقق گفته خدای بزرگ را که «ان هذه امتکم امت واحده و انما ربکم فعبدون» را فراهم آورد. تشکیل امت واحدی که ناصبه عبودیت بر درگاه ربوبیت و وحدانیت می‌ساید، همان آرزوی بزرگ اسلام است و همان است که در سایه، آن نیل به همه کمالات فردی جمعی و فردی مسلمین میسر می‌گردد و همان هدفی است که جهاد اسلامی برای تحقق آن تشریح شده و هر یک از عبادات و فرایض اسلامی، بخشی از آن را در زمینه‌سازی و تأمین می‌کند. مقام معظم رهبری با چنین نگاهی درباره حج می‌فرمایند: «حج یک هجرت است، هجرت از خود است و وجه مشترک همه انسان‌ها، یعنی عبودیت را در همه زنده می‌کند».

پیشینه تحقیق

۱) پروژه‌های تحقیقاتی

الف) طرح تعالی حج، دکتر غلامرضا گودرزی، دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام)، سال ۱۳۹۳

سوال: فرایندهای مطلوب بعثه مقام معظم رهبری و سازمان حج و زیارت کدامند؟ نتیجه تحقیق: در تعالی یک سازمان نگاه به آینده بسیار مهم است. زیرا برای آنکه بتوان سطح عملیات یک مجموعه را ارتقاء داد علاوه بر اینکه بایستی مشکلات، موانع موجود را دانست، باید فرصت‌ها و تهدیدهای آتی را نیز شناخت. در غیراین صورت طراحی‌های انجام شده در صحنه عمل و در بلندمدت کم‌اثر خواهند شد. به همین دلیل طرح تعالی به‌عنوان یک مجموعه منسجم که به دنبال ایجاد تعالی در حج و زیارت و جامع‌نگری در ابعاد و مولفه‌های حج و زیارت در حد امکان لحاظ شده و مجموعه عملیات حج و زیارت نیز با هم دید شدند.

ب) طرح راهبردی توسعه نظام جامع حج، دکتر هادی فقیه علی‌آبادی و دکتر علیرضا نادری

خورشیدی، سال ۱۳۸۶

سؤال: با توجه به اینکه حج به‌عنوان یک فرصت سرشار از منافع برای مردم، دولت و ... است سؤالات اساسی ذیل مطرح می‌باشد:

- ۱- چه موانع و چالش‌هایی برای دستیابی به منافع حج وجود دارد؟
۲. برای دستیابی به منافع حج (در زمینه‌های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی کشور) چه نظامی و با چه مشخصاتی از سوی متولیان توسعه حج در کشور باید طراحی و تبیین شود؟

نتیجه تحقیق: این طرح با نگاه توسعه‌ای به دنبال طراحی و تدوین چشم‌انداز ساختاری حج به‌منظور بهره‌برداری دولت از فرصت حج در حوزه‌ی فرابخشی است. مدیریت عالی نظام، در حوزه راهبری نظام جامع توسعه حج قرار دارد که از طریق سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت و نظارت و کنترل عالی از طریق ایجاد قوانین و مقررات، آموزش، منابع انسانی، زیرساخت‌های عمومی، تخصصی و ... و تعامل با محیط داخلی و خارجی دستیابی به توسعه حج را در عرصه‌های سه‌گانه کانونی محقق می‌سازد.

ج) تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر روابط دولت و ملت عربستان سعودی و پیامدهای آن بر روابط دو کشور، علیرضا جلالی و دکتر امیر محمد حاجی یوسفی، دانشگاه امام صادق، سال ۱۳۷۸

سؤال: ۱- انقلاب اسلامی چه تأثیری بر عربستان سعودی گذاشته و این تأثیرات چه پیامدهایی را در روابط دو کشور در برداشته است؟

۲- تأثیرات انقلاب اسلامی ایران بر شیعیان عربستان و روابط آن‌ها با حکومت چگونه بوده است؟
 ۳- تأثیرات انقلاب اسلامی ایران در عربستان چه عکس‌العمل‌هایی را از سوی این کشور به دنبال داشته؟

نتیجه: انقلاب اسلامی زمینه‌ساز بیداری اسلامی و تشویق شیعیان منطقه شرقی، تبدیل حج از یک مراسم عبادی-سیاسی، نضج و تقویت وهابیت، و وقوع قیام کعبه ۱۴۰۰ هـ.ق در کشور عربستان سعودی را فراهم آورد. در بخش دیگر واکنش‌های متقابل عربستان سعودی در قبال انقلاب اسلامی است که از واکنش‌های آن می‌توان به تشکیل شورای همکاری خلیج فارس، توطئه نفتی و کمک به مخالفان جمهوری اسلامی اشاره کرد. اما موضع‌گیری منطقی مبنی بر صدور انقلاب و رفع سوءتفاهم‌های موجود باعث عادی‌سازی روابط شده است.

د) معماری، طراحی و راه‌اندازی پایگاه اطلاعاتی بین‌المللی حج، غلامرضا سلگی شورای راهبردی حج مرکز پژوهش‌ها، سال ۱۳۸۸

سؤال: ۱- آیا پایگاه‌های اطلاعاتی و وب سایت‌های حج در سطح ملی و بین‌المللی در سطح راهبردی به مسائل حج می‌پردازند؟

۲- پایگاه‌های اطلاعاتی و وب سایت‌های هسته در حوزه حج در سطح ملی و بین‌المللی کدام‌اند؟
 ۳- پایگاه‌های اطلاعاتی و وب سایت‌های حج در سطح ملی و بین‌المللی به لحاظ رتبه‌بندی در چه وضعیتی قرار دارند؟

۴- چگونه می‌توان پایگاه‌های اطلاعاتی ملی و بین‌المللی حج را دسته‌بندی نمود؟ و این دسته‌بندی‌ها شامل چه چیزهایی خواهد بود؟

نتیجه: وضعیت سایت‌های موجود حج بسیار نابسامان است و مشخصاً هیچ سازمان و نهادی در دنیای اسلام خود را متعهد به سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در سطح راهبرد نمی‌داند.

هـ) طرح تدوین ساختار کلی نظام جامع اطلاعات حج، مجید غیوری ثالث، ۱۳۸۸

سؤال: ۱- داده‌ها و سیستم‌های اطلاعاتی مهم و اساسی در حج کدام‌اند؟

۲- سازمان‌های درگیر در فرایند حج کدام سازمان‌ها هستند؟ و هر یک از آن‌ها متولی ایجاد کدام بخش از داده‌ها هستند؟

۳- در کشورهای مختلف سازمان اطلاعاتی حج چگونه مدیریت می‌شوند؟

۴- نیازهای اطلاعاتی کشورهای مختلف از داده‌های موجود در سیستم‌های اطلاعاتی سایر کشورها چیست؟

۵- مدل موجود در تعامل اطلاعاتی بین سازمان‌های درگیر در فرایند حج در کشور چیست؟

نتیجه: فرایند حج از حوزه‌هایی است که ابعاد گوناگونی از جمله معنوی، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را شامل می‌شود. هر یک از این ابعاد دارای اهمیت بسیار زیاد بوده و نیازمندی‌های خاص خود را از این فرایند طلب می‌کنند. از سوی دیگر فرایند حج به‌مثابه منشوری است که باید همه این ابعاد را با هم و در کنار هم تأمین نماید که به فرایند بسیار پیچیده‌ای تبدیل می‌شود. که به‌کارگیری فناوری و اطلاعات و ارتباطات را به‌عنوان بستر و ابزاری که مکان اجرا و مدیریت این فرایند عظیم و پیچیده را فراهم کند ناگزیر می‌نماید.

۲) رساله‌ها

الف) طراحی و تبیین الگویی برای توانمندسازی مدیران کاروان‌های حج، مجتبی اسکندری دانشجوی دکتری دانشکده علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی تهران، سال ۱۳۸۹
فرضیه: (۱) رابطه معناداری میان متغیرهای رفتاری و توانمندسازی مدیران کاروان‌های حج وجود دارد.

(۲) رابطه معناداری میان متغیرهای ساختاری و توانمندسازی مدیران کاروان‌های حج وجود دارد.

(۳) رابطه معناداری میان متغیرهای زمینه‌ای و توانمندسازی مدیران کاروان‌های حج وجود دارد.
نتیجه: نتایج تحقیق نشان داد که از مجموع ده فرضیه تحقیق هفت فرضیه رد و سه فرضیه تأیید

شده است. فرضیات مربوط به توانایی، نگرش، شخصیت مدیران کاروان‌های حج، سبک رهبری مدیران ارشد سازمان حج، نوع ساختار سازمانی، سیستم پاداش مدیران کاروان‌های حج و جو سازمانی حاکم بر کاروان‌های حج رد شده‌اند.

ب) مطالعه و بررسی موضوع حج در پنج کشور هدف و تبیین ویژگی‌ها و تجربیات آن‌ها،
بهمن سیف، سال ۱۳۸۹

سؤال: در کشورهای هدف تحقیق چه اقداماتی برای هر چه بهتر انجام شدن حج در ابعاد هفت‌گانه عملیات حج انجام می‌شود؟ کدام یک از اقدامات کدام کشور از ویژگی بارزی برخوردار است و می‌تواند برای مسئولین کشورمان الگو باشد؟

نتیجه: کلیه امور مربوط به حج توسط دولت‌ها انجام می‌شود. کشورها در انجام خدمات به زائرین به‌صورت متفاوت عمل می‌کنند و برای خدمت‌رسانی به زائرین و مدیریت حج افرادی را تربیت و آموزش می‌دهند

ج) تبیین مختصات تربیت فردی و اجتماعی حج از نظر اسلام، امیر فقیهی دانشگاه آزاد اسلامی
واحد مرکزی تهران، سال ۱۳۹۱

سؤال:

۱) دلالت‌های تربیت فردی و اجتماعی مناسک حج چیست؟

۲) اهداف تربیت فردی حج از نظر اسلام چیست؟

۳) روش‌های تربیت فردی حج از نظر اسلام چیست؟

۴) محتوای تربیت فردی حج از نظر اسلام چیست؟

نتیجه: کلمه حج و عناوین مناسک حج خود گویای محتوای والای این فریضه الهی پر راز و رمز و آکنده از اشاره و کنایه است. زبان حج، زبان سمبولیک است و اعمال آن، به تعبیری به نمایش پر محتوایی می‌ماند که می‌تواند حکایت‌گر تجسم بخش تاریخ انبیاء باشد.

مدل مفهومی تحقیق

«الگوهای مفهومی برآیند نظریه‌پردازی هستند. طرفداران انواع الگوهای مفهومی بر عمق موضوع‌ها تمرکز دارند و خیلی کمتر بر فرآیندها و رویه‌ها تأکید می‌کنند. الگوی فکورانه شواب (۱۹۷۰)، الگوی هوش‌های چندگانه گاردنر (۱۹۹۰) و الگوی ساختارگرایی رسنیک و کلوففر (۱۹۸۹)، به نقل از مارش، (۲۰۰۹) از جمله الگوهای مفهومی محسوب می‌شوند» (دهقانی و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۱۲).

به‌زعم هیك (۱۹۷۲) در فرایند الگوسازی، اگرچه ممکن است به‌نظر غیرممکن برسد، اما هنگامی که متغیرها روی کاغذ یا تخته نوشته شوند، گزاره‌های نظری مربوط به آن‌ها فوری به ذهن متبادر می‌شوند. یافتن متغیرها همواره کار دشواری است. یک الگوی سودمند برای پاسخ به مسئله علت‌ها و معلول‌ها باید مطالعه‌های موردی متعدد و البته مرتبط با یکدیگر را انجام دهد و موقعیت‌های گوناگون زمانی و مکانی را که در آن گزاره‌های نظری کلی استخراج می‌شوند، در نظر بگیرد (شومیگر و همکاران، ۱۳۸۷: ۱۵۹).

الگو می‌تواند روابط جدیدی را درون اطلاعات قبلی آشکار کند و محتوای پیشین را درون ظرفی جدید قرار دهد. به‌موجب این، یک الگو عدم‌تناسب‌ها را در قالب سؤال‌های جدید طرح و آن‌ها را اصلاح می‌کند. الگوهای مفهومی یا نظری روشی را برای فهم معنی پدیده‌های معلوم و مفروض را برای اجرای برنامه فراهم می‌کند. از الگوهای مفهومی اغلب در پژوهش‌های مربوط به آموزش و پرورش استفاده می‌شود (کیوز، ۱۹۸۵: ۳۳۸۴). استفاده از الگوی مفهومی هنوز هم در تحقیقات آموزشی غالب است (کامن، ۱۹۷۸: ۷۹).

الگوها، به‌ویژه الگوهای مفهومی با نظریه مرتبط هستند و در بسیاری از موارد از آن مشتق می‌شوند. الگوی نظری، اصل و اساس پدیده و روابط بین اجزای آن را توصیف می‌کند. این ساختار ذهنی، در واقع بیانگر آن است که پدیده را به‌طور شفاف دریابیم. لوتز (۱۹۷۵) بیان می‌کند که الگوهای نظری، مجموعه‌ای از عناصر تجربی مرتبط با یکدیگرند که با مفاهیم «نظری» یا روابطی که بر روی هم تأثیر می‌گذارند، تنظیم می‌شوند (کامن، ۱۹۷۸: ۳۷). لک (۱۹۶۲) در این‌باره بیان می‌کند که این عناصر از طریق الگو، معنی‌دار نمی‌شوند. بلکه، معنی در خود آن‌ها وجود دارد. برای اینکه یک الگوی نظری به‌صورت یک‌شکل درآید.

برودبک (۱۹۵۹) سه شرط بنیادی و ضروری را به شرح زیر لازم می‌داند: بین هر یک از ارکان و اصول مفهومی الگو، با اجزا و عناصر پدیده‌های تجربی که الگو از آن‌ها اقتباس می‌شود، شباهت و مطابقت^۱ باشد. این رابطه در سراسر الگو ایجاد و حفظ شود. پایه و اساس الگو از اصول فرضیه‌هایی یکسان و مشترک بنیادی پیروی کند.

بردبک (۱۹۵۹) ضمن تصریح این شرایط، معتقد است که باید بین الگوی مفهومی و اصلی شباهت و تطابق زیادی وجود داشته باشد. کاوس (۱۹۷۴) و لوتز (۱۹۷۵) الگوهای نظری را الگوهای تبیینی و ناتال و اسنوک (۱۹۷۳) آن‌ها را چهارچوب‌هایی تفسیری می‌نامند. به لک (۱۹۶۲) اشاره

می‌کند که الگوها بررسی عناصر یا مفاهیمی را که در ماورای ماست، تسهیل می‌کنند. کوهن (۱۹۶۸) الگوی نظری خوب را، جدا و مشخص کردن مرز بین واقعیت^۱ و فضا^۲ (فرض) تعریف می‌کند که یادگیری را افزایش می‌دهد. از آنجا که الگو، چیزهایی از پدیده را که مرز و زمینه یکسان و مشترکی با پدیده‌های واقعی دارند، توضیح می‌دهد. از این رو، نمی‌تواند پدیده‌های خارج از مرز مشترک آن‌ها را توضیح دهد (کامن، ۱۹۷۸: ۳۷). انتظار بر این است که طراحی و تدوین الگو بتواند هم مبنای فهم و هم مایه بهبود امور شود. اما این دو مفهوم با یکدیگر ارتباط متقابل دارند. فهم به تعریف چهارچوب‌های متعدد، اولویت‌های افراد درباره اعمال و نتایج آتی آن‌ها مربوط می‌شود. این امر به هماهنگ‌کنندگان برنامه‌ریزی کمک می‌کند تا واقعیت‌های مختلف را شناسایی و سؤالاتی در خصوص آنچه قبلاً بدیهی فرض شده است را مطرح کنند. فهم حاصل از مشارکت گسترده افراد با دیدگاه‌های متفاوت و احتمالاً متضاد، به بهبود امور می‌انجامد. در نتیجه، انسان بهتر می‌تواند با دیدگاه‌ها آشنا شود و تصمیم‌های مناسب‌تری اتخاذ کند (فیلدینگ، ۱۹۸۴، به نقل از کارلسون و آکرمن، ۱۳۷۴: ۶۹).

روش‌شناسی

با توجه به این که این تحقیق در صدد ارائه الگوی راهبردی بر اساس اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) است، موجب افزایش دانش موجود نسبت به موضوع تحقیق می‌گردد، توسعه‌ای و از آن جهت که نتایج تحقیق جهت مدیریت راهبردی حوزه مربوطه کاربرد دارد از نوع کاربردی است. در این تحقیق از روش داده‌بنیاد و تحلیل کیفی جهت تحقق اهداف پژوهش استفاده شده است این تحقیق دارای دو جامعه آماری اسنادی و خبرگی است. در حوزه ادبیات پژوهش، کلیه بیانات و مکتوبات حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در رابطه با سازمان حج که بیانگر اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر ولایت‌فقیه است و همچنین اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سایر اسناد بالادستی جزء جامعه آماری اسنادی پژوهش است و در حوزه راهبردی، کلیه مدیران و خبرگان مرتبط که ویژگی‌ها مشترک آنان تجربه، سابقه خدمتی بالای ۱۰ سال، مسؤولیت در سطوح عالی مدیریتی سازمان حج است که در مجموع ۴۵ نفر برآورد گردیدند، جامعه آماری خبرگی را تشکیل می‌دهند.

به‌طور کلی در پژوهش حاضر:

(الف) برای جمع‌آوری اطلاعات از روش میدانی استفاده شده است.

(ب) به‌منظور تدوین ادبیات تحقیق، جمع‌آوری اطلاعات از روش کتابخانه علمی و تخصصی بهره‌جسته است.

در انجام مصاحبه‌ها از روش مصاحبه باز و نیمه‌باز استفاده شده است. اگرچه در مصاحبه باز و نیمه‌باز سؤالات به‌طور کامل صورت‌بندی نمی‌شود، اما به‌منظور روایی و پایایی و برای این‌که تصویر روشنی از سؤالات تحقیق حاصل گردد و تا حد ممکن محدود به حوزه مورد پژوهش شوند، سؤالاتی که در مصاحبه با افراد باید با توجه به مسؤولیت آن‌ها مطرح می‌شده، با توجه به نمونه‌ها و روش گردآوری داده‌ها و بارانمایی اساتید تهیه و در اختیار ۵ کارورز (پنج کارشناس اجرایی ارشد) در سازمان حج زیارت و ۵ متخصص دانشگاهی قرار گرفت. همچنین برای روایی و پایایی سؤالات مصاحبه و به‌منظور دقت بیشتر در تحلیل محتوا، تحلیل گفتمان و داده‌بنیاد، در هر مرحله از نظر دو گروه خبره استفاده گردید. در ضمن در رابطه با تعاریف عملیاتی ۹ محور (دکترین، هدف‌گذاری، سیاست‌گذاری، برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت، هماهنگی، پیاده‌سازی و اجرا، نظارت، کنترل و ارزیابی) با دو گروه از خبرگان توافق حاصل و در پایان مجموعه یافته‌ها هم در خصوص سه محور مربوط به آراء و اندیشه‌های ولایت‌فقیه و محورها و رویکردهای قانون اساسی و سایر اسناد بالادستی (دکترین، اهداف و سیاست‌ها) و هم در خصوص تجربیات نظام در شش محور مربوط به (برنامه‌ریزی، سازمان‌دهی، هدایت، هماهنگی، پیاده‌سازی و اجرا، نظارت، کنترل و ارزیابی) در اختیار دو گروه از خبرگان زیر قرار گرفته و مورد تأیید آنان قرار گرفت.

این پژوهش دارای دو جامعه آماری اسنادی و خبرگی است. در حوزه ادبیات پژوهش، کلیه بیانات و مکتوبات حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در رابطه با اداره امور حج ابراهیمی که بیانگر اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر ولایت‌فقیه است و همچنین اصول قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سایر اسناد بالادستی جزء جامعه آماری اسنادی پژوهش است و در حوزه راهبردی، کلیه مدیران و خبرگان مرتبط که ویژگی‌ها مشترک آنان تجربه، سابقه خدمتی بالای ۱۰ سال، مسؤولیت در سطوح عالی مدیریتی سازمان حج است که در مجموع ۴۵ نفر برآورد گردیده بودند، جامعه آماری خبرگی را تشکیل می‌دهند. البته با مراجعه به معاونت‌ها، موسسه‌ها و مجموعه‌های وابسته به سازمان حج و احصاء مدیران و مسئولان، تعداد افراد خبره بیش از ۷۰ نفر برآورد شد که برای حدود ۵۰ نفر آنان پرسشنامه ارسال گردید که درکل

۳۰ مورد جمع آوری گردید و با ۱۹ نفر دیگر با صلاحدید و هدایت استاد محترم راهنما و خیرگان مصاحبه عمیق به عمل آمد. ویژگی مشترک تمامی این افراد، خدمت در سازمان حج بوده است. این مدیران از نظر سنی بین ۴۵ تا ۷۰ سال سن داشته و از تحصیلات عالی لیسانس، فوق لیسانس و دکترا یا تحصیلات حوزوی معادل دکترا برخوردار بودند. از نظر جنسیتی نیاز با توجه به ماهیت کار و سازمان، همگی مرد (مذکر) بوده و از لحاظ سابقه حداقل ۱۰ و حداکثر قبل از انقلاب اسلامی، سابقه مدیریتی در سازمان حج داشته‌اند.

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌ها

واحد مطالعه این بخش از پژوهش، مجموعه احکام و فرامین، بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها و ... حضرت امام خمینی (ره) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در سازمان حج و زیارت از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۶۸ یعنی سال رحلت ایشان و تمامی بیانات و مکتوبات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در این زمینه تا زمان انجام پژوهش می‌باشد. برای این کار از مجموعه صحیفه امام و حدیث ولایت که هر دو در قالب لوح فشرده به همت مؤسسه تنظیم و نشر آثار حضرت امام خمینی و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی و دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای تهیه گردیده‌اند و همچنین سایت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) استفاده شده است. در تحلیل محتوای کمی، کلمات کلیدی مرتبط با هدف مطالعه طوری انتخاب شده‌اند که کلیه مفاهیم مطرح شده را پوشش دهند و امکان تحلیل نهایی متن و داده‌ها حسب چارچوب مفهومی فراهم باشد. برای یافتن کلمات کلیدی ابتدا مفاهیم کلی و انتزاعی حسب چارچوب مفهومی مشخص و سپس کلمات متناظر هر مفهوم کلی استخراج شد. برخی کلمات متضاد نیز برای تبیین بهتر جهت‌گیری‌ها و تأکیدات امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) استخراج شدند. با توجه به مجموعه آثار حضرت امام عناصر در گفتمان حضرت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) در مورد حج، تدبّر در حج، شناخت عظمت و رحمت خداوند، توجه به «معنویت» در حج است و لحظه‌ها در این گفتمان ایجاد حیات طیبه امت اسلامی، برائت و نهراسیدن از تبلیغات پوچ دشمن، اغتنام از فرصت و توجه به مضمون سیاسی حج است. گفتمان امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) در موضوع حج ابراهیمی و مفاهیم نزدیک به آن را می‌توان در قالب مفاهیم اصلی گفتمان به این شرح تبیین کرد:

دال مرکزی در اندیشه و بیانات حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) درباره حج ابراهیمی «رسیدن به توحید الهی، حفظ عزت اسلام، برائت از مشرکین و خودباوری» است. این مفهوم تقریباً در تمامی نظرات و بیانات ایشان در موضوعات مرتبط با حج و سازمان حج به چشم می‌خورد. تحلیل گفتمان ولایت‌فقیه نشان می‌دهد که تجلی توحید و نفی شرک، تدبّر در حج، شناخت عظمت و رحمت خداوند، توجه به «معنویت» در حج، ایجاد حیات طیبه امت اسلامی، برائت و نهراسیدن از تبلیغات پوچ دشمن، اغتنام از فرصت و توجه به مضمون سیاسی، تبلیغ خودباوری و حفظ عزت اسلام مهم‌ترین اصولی هستند که مورد تأکید ولایت‌فقیه است.

در مجموع اصول ۱۱، ۱۵۴، ۱۵۲ و ۱۵۶ قانون اساسی، جمهوری اسلامی را نظامی بر پایه حاکمیت مطلق خدا بر جهان و انسان، ایمان، اتحاد مسلمانان جهان و دوری از تفرقه و نفی هرگونه سلطه‌جویی می‌داند. از آنجایی که سرآمد اعتقادات و باورهای دینی و ریشه همه معنویات ایمان به خداست و یکی از اهداف راهبردی حج ابراهیمی بر اساس فرمایش مقام معظم رهبری حفظ و تقویت ایمان و اعمال عبادی و سیاسی، اتحاد و برائت از مشرکین است، می‌توان نتیجه گرفت با حج ابراهیمی، زمینه تحقق اصول فوق فراهم می‌گردد و دولت جمهوری اسلامی ایران موظف است سیاست کلی خود را بر پایه اتحاد ملل اسلامی و برائت از مشرکین قرار دهد و کوشش پیگیر به‌عمل آورد تا وحدت سیاسی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام را تحقق بخشد.

بررسی دانش صریح و ضمنی موجود در سازمان حج نشان می‌دهد که این سازمان طی سال‌های پس از انقلاب اسلامی تجارب بسیار خوبی در عرصه مدیریت یک نهاد فرهنگی، سیاسی و عبادی داشته است. طرح‌ها و برنامه‌های متعددی را از جمله موارد زیر را به اجرا گذاشته است:

طرح بازنگری و اصلاح شورای عالی حج و زیارت، طرح ایجاد مرکز مدیریت و مهندسی توسعه حج، طراحی الگوی مطلوب حج ابراهیمی، طرح نظام سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی در توسعه حج، طرح نظام حمایت و پشتیبانی از حج در مراحل آماده‌سازی، انجام مناسک و صیانت و توسعه دستاوردهای حج، طرح نظام توسعه و تقویت نهادهای غیردولتی فعال در عرصه‌های آماده‌سازی، انجام مناسک و صیانت و توسعه و دستاوردهای حج، طرح نظام نظارت و ارزشیابی و اصلاح و بهبود فرایند حج، طرح تنظیم تعاملات محیطی در سطح ملی، بین‌الملل اسلامی و بین‌المللی، طرح ساماندهی اجرایی نظام ثبت نام، طرح ساماندهی اجرایی روزآمدسازی و کارآمدسازی قوانین و مقررات، طرح بازنگری و تکمیل وظایف دستگاه‌های ملی در انطباق با نظام جامع توسعه حج، طرح توسعه منابع انسانی نظام جامع توسعه حج، طرح ساماندهی اجرایی نظام آموزش، پروژه

تدوین برنامه‌های آموزشی جهت توسعه زائران، پروژه تدوین دوره‌های آموزشی برای توسعه مدیران و کارگزاران و نیروهای متخصص، پروژه تدوین برنامه‌های آموزشی برای توسعه نیروی‌های انسانی درگیر در حج، طرح نظام جامع سیستم‌های اطلاع‌رسانی و فن‌آوری اطلاعات و ارتباطات در راستای تحقق اهداف بلندمدت نظام جامع حج، طرح تعالی حج، طرح راهبردی توسعه نظام جامع حج، طرح ساماندهی اجرایی نظام کارگزاری، طرح ساماندهی اجرایی نظام توسعه و تقویت نهادهای غیردولتی فعال در عرصه حج، طرح ساماندهی اجرایی نظام استانداردسازی، فضا، امکانات و تجهیزات، اسکان، تغذیه و تدارکات، طرح ساماندهی نظام فرهنگ سازی و تبلیغات در انطباق با نظام جامعه توسعه حج، طرح ساماندهی اجرایی نظام آماری حج و طرح ساماندهی اجرایی نظام تحقیق و توسعه، طرح ساماندهی اجرایی خدمات بهداشت و درمان، طرح راه‌اندازی و فعال‌سازی کانون‌ها و نهادهای غیردولتی مردمی فعال در عرصه حج، طرح برگزاری همایش‌های علمی ترویجی دستاوردهای حج، طرح برپایی جشنواره‌های حج برای معرفی برترین‌ها، طرح ساماندهی حمایت از محصولات و دستاوردهای حج با توجه به فعالیت‌های کانونی آن، طرح راه‌اندازی و فعال‌سازی خانواده‌های زائران در عرصه توسعه فعالیت‌های کانونی حج و روابط بین آن‌ها چگونه است؟

جدول ۴. مؤلفه‌ها و شاخص‌های الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
	معرفی هویت انقلاب اسلامی	تلاش برای استقلال مسلمین
		تعلیم و هدایت حجاج
		انجام امور سیاسی بر اساس آرمان‌های نظام
		توجیه و تبلیغ افکار عالی اسلامی
سیاست‌ها	تبدیل حج به حرکت عظیم اسلامی	رهایی از استعمار
		حرکت عبادی خالص
		حرکات دسته‌جمعی نشانگر عظمت حج
	پرهیز از اختلاف	پاسخ منطقی به سؤالات احتمالی
		عدم تحریک احساسات اهل سنت
		مقابله با اختلاف‌افکنی و خدمت به دشمن
	توجه به مضمون حج	از بین بردن کینه‌توزی
		کفایت نکردن به احساس موفقیت در حج

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
		ارائه الگوی فرهنگی و رفتاری ایرانی برای سایر حجاج
		ارتباط با مسلمانان
		نزدیک کردن حج به اهداف آن
سیاست‌ها	توجه به مضمون حج	برطرف کردن نقص‌ها
		توجه به خروجی‌ها
		دوری از مادی‌گری
اهداف	آشنا کردن حجاج با معنویت حج	ایجاد فراغت برای حجاج برای استفاده از فرصت‌ها
		تدبیر در امور حج
		عرفان و تعبد
		توجه به فلسفه حج
		ترقی و تعالی مسلمین
		شکستن بت‌ها
		مبارزه با نفس
		معاشرت با مسلمانان
		آگاه‌سازی مسلمانان
		اتحاد مسلمین
	مبارزه با ستمگران	
	استفاده مطلوب از فرصت بین‌المللی	درک مشکلات مسلمین و تلاش برای رفع آن‌ها
		قیام ناس
		اخوت و مودت بین مسلمین
		شناخت درست حج و استفاده از برکات آن
		افزایش درک و بصیرت حجاج
		استفاده معنوی از اجتماع مسلمین
		برقراری وحدت اسلامی
		بهره‌مندی از محتوای سیاسی و اجتماعی حج
		توجه به نیاز جهان اسلام
رسیدگی به وضع اجتماعی کشورهای مسلمان		
شناخت دشمنان اسلام و اتحاد در برابر آنان		
آگاهی از سرنوشت یکدیگر		

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
	دفاع از انقلاب اسلامی	آشنایی و برقراری الفت
		تبادل نظر و تجربیات
اهداف	دفاع از انقلاب اسلامی	حفظ آبروی انقلاب اسلامی
		صدور انقلاب اسلامی
		عدم تحریک‌پذیری از منحرفین
		هماهنگی کامل با مسئولین
		برخورد اسلامی
		مسالمت و مدارا حتی با مأمورین
		عدم مقابله
		موعظه حسنه
		مدارا با مسلمین
		برائت از مشرکین
		اهدای حج ابراهیمی
برائت از «انداالله» و کفار		
از برکات عظیم حج		
واجب سیاسی		
عبودیت خدا و کفر به طاغوت		
روح و معنای حج		
از ارکان حج		
از سردمداران استکبار جهانی		
برخورد جهادی در مقام تبلیغ و بیان)		
عمل به قرآن		
توجه به معنویات		
اخلاص در عمل		
بازیابی افکار و دل‌ها		
التجا به خداوند برای قطع دست جنایتکاران		
نشان دادن عظمت اسلام به غیرمسلمین		
احساس اخوت		
احساس وحدت و یگانگی		
متحد کردن آراء و دل‌ها		

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها
	حفظ آبروی اسلام و عزت ج.ا.ا.	تقویت و روحیه‌ی مسلمین
		اجتناب از تفرقه و تفرقه‌انگیزی
		رفع اختلاف بین شیعه و سنی
اهداف	حفظ آبروی اسلام و عزت ج.ا.ا.	اجتناب از اموری که موجب وهن نظام است
		اجتناب از بازارگردی
		پرهیز از توجه به امور تجاری
		اجتناب از هرج و مرج
		خرید کالاهای خارجی
		حضور در جماعات
		انجام درست اعمال حج
		ضرورت مراقبت از رفتار
		برخورد آبرومندانه با حجاج
		رفتار منظم و صحیح
		اتحاد امت اسلامی
		توحید الهی
دکترین	تحقق آرمان‌ها	اقتدار جامعه اسلامی
		تحکیم عمود دین
		حفظ عزت اسلامی
	دفاع از ملت‌های مظلوم	سود رساندن به دنیای اسلام
		حمایت از ملت فلسطین
	حرکت به سمت فرج	حفظ حالت ترغیب و انتظار
		حرکت با شوق و امید
	رسیدن به حالت معنوی در حج	زهد و ریاضت
		دوری از زخارف دنیا و وابستگی‌ها

جدول ۵. اهم ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌ها در الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها		
اجرا و پیاده‌سازی	نگاه فرهنگی در اجرا	ضرورت نگاه بسیجی در اجرا		
		توجه به اعمال عبادی حجاج		
		نزدیک کردن هتل‌ها به حرم		
		برنامه‌ریزی برای حضور در نماز جماعت		
		حضور حداکثری و استفاده هرچه بیشتر از خانه خدا		
		جدانکردن امور اجرایی از امور فرهنگی		
برنامه‌ریزی	برنامه‌ریزی آموزشی	ضرورت تجربه‌آموزی مدیران جدید		
		مستندسازی تجربیات		
		افزایش دانش عوامل کاروان		
		آشنایی با مقتضیات زمانی و مکانی		
		برگزاری دوره‌های آموزشی		
		برنامه بلندمدت		
		برنامه کوتاه‌مدت		
		برنامه‌ریزی برای تربیت کارکنان جوان		
		آشنایی مدیران کاروان‌ها با اندیشه‌های ولایت‌فقیه		
		آموزش کامل زائرین قبل از اعزام		
		برنامه‌ریزی فرهنگی	برنامه‌ریزی فرهنگی	احیای تولی و تبرا
				برائت از مشرکین
ایجاد فرصت برای انجام امور فرهنگی				
تغییر مدیریت اجرایی به مدیریت فرهنگی				
کارشناسی در برنامه‌ریزی	کارشناسی در برنامه‌ریزی	شناسایی ظرفیت‌های حج		
		برنامه‌ریزی با توجه به مقتضیات کشورها		
		ارائه برنامه در حوزه‌های مختلف		
		تحلیل وضعیت سازمان		
		ارائه برنامه‌های آموزشی برای ارتقاء کیفی حج		
		برنامه‌ریزی برای افزایش ارائه خدمات و اعزام بیشتر		
		برنامه‌ریزی قوی برای ایام تشریق		

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	
برنامه‌ریزی	کار کارشناسی در برنامه‌ریزی	تعیین تقویم برنامه حج	
		تدوین برنامه آموزشی در سطوح مختلف	
		مدیریت زمان در تمتع	
	تلاش همگانی برای کار فرهنگی	بهره‌برداری از آثار فردی و جمعی حج	تعداد، معدل سنی و پراکندگی فرهنگی
			افزایش حساسیت حجاج نسبت به مسائل فرهنگی
			افزایش سطح تحصیلات کارگزاران
			افزایش کیفیت آموزش
			آموزش قبل از اعزام
			جا انداختن فرهنگ ریاضت
			بهره‌برداری معنوی از حج
	برنامه‌ریزی برای ثبت‌نام واجدین شرایط	برنامه‌ریزی برای مدیریت منابع مالی	برنامه‌ریزی برای نمود حج در زندگی حجاج
			تعامل مثبت با عربستان برای تأثیرگذاری در جهان اسلام
			بررسی مشکلات اقتصادی جهان اسلام
استفاده از حج در بعد بین‌المللی			
تشکیل مرکز راهبردی آینده‌نگاری حج	توجه به نیروی انسانی	راه‌اندازی سیستم ثبت‌نام	
		ممانعت از ثبت‌نام مجدد	
		استفاده از کالاهای ایرانی	
		افزایش کیفیت خدمات	
سازمان‌دهی	بودجه بندی	مرتبط نمودن حج با تعقل و اندیشه	
		سودآوری اقتصادی برای کشور	
		ارتباط با جهان اسلام و غیر اسلام	
	تنظیم آیین نامه‌های کارگزاران	توجه به نیروی انسانی	عرضه محصولات هنری
			انتخاب مدیران شایسته
			انتخاب مدیر کاروان از غیر معممین
	ایجاد ساختار تشکیلاتی شورایی	توجه به نیروی انسانی	جذب نیروی انسانی کارآمد
			دارای دانش و تجربه
			تمرکزگرایی

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	
	سازمان‌دهی محل اسکان و کاهش هزینه رفت و آمد	تقسیم بندی کارها باتوجه به شرایط	
		تشکیل کارگروه‌ها متناسب با وظایف	
	پویایی ساختار	شورای برنامه‌ریزی	
		شورای عالی آموزش	
		شورای انفورماتیک	
		احتراز از مدیریت مضاعف	
		اصلاح ساختار سازمان متناسب باکار فرهنگی	
کوچک‌سازی و چابک‌سازی		پرونی‌سپاری خدمات	
		حداقل رساندن نیروی انسانی	
		مقابله با موازی کاری	
		کاهش عوامل کاروان	
نظارت و کنترل	نظارت بر میزان تحقق اهداف	راه‌اندازی نظام ارزیابی عملکرد	
		نظارت غیر محسوس و غیررسمی	
		راه‌اندازی دولت الکترونیک	
		راه‌اندازی اتوماسیون	
	نظارت بعثه مقام رهبری بر حج		تحلیل کلان از سوی بعثه
			نظارت بر عملکرد روحانیون کاروان
	نظارت توسط کمیته مشترک		ایجاد ابهت نظارت
			ارزیابی کارشناسی
			بازرسی تخصصی بجای بازرسی عمومی
			توجه به موارد ریز
هدایت و رهبری	مدیریت تناقضات بعثه و سازمان		
			رهبری مدیرانه
	وحدت فرماندهی		
	وحدت مدیریت		
	انعطاف‌پذیری		
	ایجاد انگیزه در عوامل حج		ایجاد انگیزه باهویت بخشی به مدیران کاروان‌ها
			تشویق مادی کارکنان
			مشارکت دادن مردم در حج
ارتقاء رضایت شغلی کارکنان			

ابعاد	مؤلفه‌ها	شاخص‌ها	
		تشویق معنوی کارکنان	
		تشکیل اتاق فکر	
هدایت و رهبری	تصویب اهداف، برنامه‌ها و راهبردها	برخورد محترمانه با عوامل کاروان	
	همکاری مبتنی بر اعتماد با مدیران کاروان‌ها		
هماهنگی	هماهنگی برون کشوری	بعثه کشورهای اسلامی	
		عوامل حج در عربستان	
	هماهنگی درون‌سازمانی		
	برقرار ارتباط صمیمی با زیردستان		
	ارتباط موثر با رسانه‌ها		
	هماهنگی با سازمان‌های مرتبط با حج	صد او سیما	
		هوایمایی کشوری	
		هماهنگی با قوا	
	تاکید بر وحدت		مشارکت فعال در همایش‌ها
			چاپ کتب مورد نیاز اهل سنت
احترام به سنن برادران اهل سنت کشور			
شرکت در نماز جماعت			

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

الف) نتیجه‌گیری

با توجه به این‌که هدف اصلی پژوهش ارائه الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی، از طریق تدوین تجارب نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران بر اساس اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی، حضرت امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی) و قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بوده است، بنابراین پس از تحلیل محتوا و تبیین گفتمان ولایت‌فقیه حضرت امام خمینی^(رحمت‌الله‌علیه) و حضرت امام خامنه‌ای^(مدظله‌العالی)، استخراج محورها و رویکردهای قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج، تبیین، مستندسازی و تئوریزه کردن تجارب نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران در اداره امور حج ابراهیمی و تعیین اهم ابعاد، مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و روابط بین آن‌ها در الگوی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی، به الگوی زیر دست می‌یابیم.

نمودار ۱. الگوی راهبردی اداره حج ابراهیمی

(ب) پیشنهاد

با توجه به نتایج حاصل از بررسی و تحلیل اندیشه‌ها، آراء، نظرات، رهنمودها و تدابیر حضرت امام خمینی (ره)، حضرت امام خامنه‌ای (مدظله‌العالی) و مصاحبه با مدیران راهبردی و خبرگان با استفاده از نظریه مبنایی و اشباع هدفمند، پیشنهادهای ذیل بیان می‌گردند:

- طراحی نظام جامع و راهبردی حج ابراهیمی.
- در طراحی این نظام جامع رعایت یکپارچگی فرآیندها و شفافیت.
- طراحی برنامه‌های مدون و شرایط محیطی در سه سطح بلندمدت، میان‌مدت و کوتاه‌مدت.
- از توان‌بخش غیردولتی در فرآیندها با لحاظ شرایط استفاده شود.
- مسائل مرتبط فقهی با توجه به تغییرات در شرایط فیزیکی مسجدالحرام و سایر اماکن ارائه شود.
- مشکلات ناشی از تفاوت بین سبک زندگی موجود با سبک زندگی متناسب با حج و زیارت مدنظر قرار گیرد.

- شناسایی چالش‌های فرهنگی در داخل و خارج از کشور و تنظیم برنامه‌هایی با راهبردهای تهاجمی براساس برنامه‌های عملیاتی برخاسته از آموزه‌های دینی و خروج از لاک دفاعی.
- با توجه به الگوی پیشنهادی تحقیق، به‌منظور هماهنگی و انسجام در اداره امور حج ابراهیمی و تفکیک وظایف بین سازمان حج زیارت و بعثه مقام معظم رهبری در سه سطح راهبردی، پشتیبانی و اجرایی بر اساس وظایف و اختیارات به تفکیک برای هر سطح مشخص شود.
- مسولیت عملیاتی در امر برگزاری حج ابراهیمی به نهادهای کارگزاری محول شود تا ضمن هم‌افزایی نسبت به رفع شکاف مدیریتی موجود از نظر ساختاری و عملیاتی با مدیریت واحد و منسجم کمک نماید.
- بر اساس دکترین، اهداف و سیاست‌ها، لازم است محورهای شش‌گانه برنامه‌ریزی، سازماندهی، هدایت، هماهنگی، پیاده‌سازی و اجرا و نظارت و کنترل به‌صورت متمرکز تدوین و اجرا شود.
- تقویت و توانمندسازی زیرساخت‌های نرم‌افزاری و سخت‌افزاری.
- توجه به نقش ساختار حج در قانون و اسناد بالادستی و سند چشم‌انداز جمهوری اسلامی ایران.

پیشنهاد برای سازمان حج

الف) در حوزه برنامه‌ریزی

- ایجاد مرکز راهبردی حج ابراهیمی به‌منظور تجزیه و تحلیل دائمی محیط داخلی و خارجی سازمان حج و زیارت و بعثه مقام معظم رهبری به‌منظور تدوین راهبردهای متناسب با مهندسی فرهنگی و دینی و شرایط روز و زمان با استفاده از صاحبان فکر و اندیشه حوزه و دانشگاه، متخصصین و نخبگان حوزه حج.
- برنامه‌ریزی راهبردی اداره امور حج ابراهیمی در سطح منطقه و ملل اسلامی.
- برنامه‌ریزی به‌منظور آگاه‌سازی مسلمانان از غفلت‌زدگی منافع سیاسی حج که مانع شناخت از توطئه‌های دشمنان اسلام است.
- در برنامه‌ریزی‌ها علاوه بر ارزیابی منابع انسانی، پشتیبانی، رفاهی، مالی و فرهنگی، سازماندهی و انسجام ملل اسلامی و ارتباطات بین‌المللی در راستای بیانات و رهنمودهای ولی فقیه و منابع تکنولوژیکی نیز مورد توجه قرار گیرد.

- برای افزایش انگیزه و تمایل سطوح پایین در تدوین برنامه‌ها مشارکت داده شوند و برنامه‌ها به صورت تعاملی تدوین گردد.

ب) در حوزه سازماندهی

- ایجاد ساختاری جدید بر اساس نتایج تحقیق به منظور رفع شکاف مدیریتی موجود به نحوی که مأموریت‌های سازمان حج و زیارت و بعثه مقام معظم رهبری بر اساس فلسفه حج و زیارت و مطالبات حضرت امام خمینی (رحمت‌الله‌علیه) و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) به صورت متمرکز اداره شود.

- ساختار و مدیریتی سازمان و بعثه با تشکیلات تقریباً مشابه با محوریت بعثه مقام معظم رهبری اصلاح و سازمان حج تحت عنوان پنج معاونت زیرمجموعه مدیریت واحد نماینده ولی فقیه قرار گیرد.

- سازماندهی و مهندسی ساختار، قوانین و مقررات اداره امور حج ابراهیمی در سطح ملی، منطقه‌ای و ملل اسلامی.

- توانمندسازی منابع انسانی در جهت توسعه و نهادینه کردن بعد سیاسی، عبادی و فرهنگی حج. - در طراحی، ساختار جدید، سازمان و بعثه با هم مورد بازنگری قرار گرفته و در راستای تحول، کارایی و اثربخشی امور، واحدهای غیرضرور و مشابه حذف و امور مورد نیاز در ساختار لحاظ گردد.

- ساختار افقی در اداره امور حج ابراهیمی به گونه‌ای تقویت گردد که همه واحدهای تابعه سازمان و بعثه مقام معظم رهبری از نظر وزن و تأثیر در منطقه خود متوازن گردند.

- بهره‌مندی از مکانیزم تبادل اطلاعات و توجیه واحدها در گستره تصمیمات با استفاده از شبکه‌های مجازی و تکنولوژیکی.

ج) در حوزه هماهنگی

- ایجاد ارتباط منطقی بین فعالیت‌های بعثه و سازمان به منظور انسجام، تاثیرگذاری، تسریع و تسهیل در رسیدن به اهداف مورد نظر.

- زمینه‌سازی، هماهنگی و ساماندهی در سطح منطقه و جهان اسلام به منظور اداره امور حج ابراهیمی.

- وحدت فرماندهی در استفاده بهینه از منابع انسانی، امکانات مادی و معنوی و ایجاد ظرفیت‌های بالقوه.

- توانمندسازی نیروی انسانی در رده‌های صف و ستادی در داخل و خارج از کشور به‌منظور نیل به اهداف موردنظر.

- تهیه و تدوین دستورالعمل مدون و کامل جهت اجرای یکسان در تمامی دوایر و واحدها و مناطق تابعه.

د) در حوزه هدایت

- برگزاری همایش‌های تخصصی در سطح منطقه و ملل اسلامی به‌منظور توجیه، تبیین و دریافت ایده‌ها و نظرات تخصصی و مشارکت به‌منظور تمهید مقدمات طراحی الگوی حج ابراهیمی در جهان اسلام.

- توجیه و تبیین و مشارکت دادن افراد در تصمیمات می‌تواند پذیرش هدایت را از سطح وظیفه‌ای به سطح مشتاقانه ارتقاء داد.

- با تبیین مجدد و بازنگری مأموریت‌ها و اهداف سازمان برای کارکنان در رده‌های مختلف و تشریح مجدد وظایف آنان تا حدود زیادی می‌توان مشارکت افراد را برای همراهی با سازمان برانگیخت.

ه) در حوزه پیاده‌سازی

- تبیین دکترین، اهداف و سیاست‌ها برای همه مدیران و مرئوسان و بازنگری در سیستم‌ها و فرآیندها و انتظارات ذی‌نفعان در آن راستا کمک شایانی به اجراپذیر کردن راهبردها خواهد کرد.

- مهندسی ساختار اجرایی و آموزشی کاروان‌ها در تحقق مأموریت‌های اصلی حج در برنامه‌ریزی‌ها و فرآیند اجرای راهبردها، به‌طور کامل پیش‌بینی گردد.

- اهداف، سیاست‌ها و برنامه‌ها گاهی انتزاعی است، لذا لازم است تبیین تشریح و به‌عینی تبدیل گردد تا قابلیت سنجش و برنامه‌ریزی پیدا نمایند.

- به‌منظور توانمندسازی و ارتقاء سطح کیفی و تخصص در امر حج لازم است آموزش کارکنان قبل از انتصاب مورد توجه قرار گیرد.

و) در حوزه کنترل و نظارت

- به کنترل و نظارت و ارزیابی در همه سطوح سازمان اهمیت داده شود، به‌گونه‌ای که هر سطح مددکار سطح دیگر باشد.

- در اداره امور حج ابراهیمی کنترل، نظارت و ارزیابی هم به صورت کمی و هم به صورت کیفی مدنظر قرار گیرد.

- ارزیابی هر یک از برنامه‌ها و حوزه‌ها بر اساس شاخص‌های مشخص و کارشناسی شده بر اساس رهنمودهای ولی فقیه، اهداف، سیاست‌ها، سند راهبردی و اسناد بالادستی صورت گیرد.
- ارزیابی در صورتی موفق خواهد بود که ضمن رعایت نکات فنی و کلیدی براساس مدل و دوره زمانی خاصی طراحی شده باشد و نتایج آن برای پرسنل و در حوزه ستادی و صفی مشخص باشد.
- نتایج ارزیابی، نقاط ضعف و قوت و راه‌کارهای اصلاحی در دوره‌های بعد رعایت و مدنظر قرار گیرد.

منابع و مأخذ

الف) منابع فارسی

- قرآن مجید، ترجمه ایت ... مکارم شیرازی.
- نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی
- نهج البلاغه، کلمات قصار فیض الاسلام تهران.
- امام خمینی (رحمت الله علیه) (۱۳۷۰). صحیفه نور، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- بیانات امام خامنه‌ای (مدظله العالی)، قابل دسترسی در سایت: www.khamenei.ir
- بابایی، غلامرضا (۱۳۸۳). حکومت اسلامی، تهران: انتشارات سفیر.
- برایسون، جان ام (۱۳۸۲). برنامه‌ریزی استراتژیک سازمان‌های دولتی، ترجمه عباس منوریان، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- بولا، اچ. اس (۱۳۷۵). ارزشیابی طرح‌ها و برنامه‌های آموزشی برای توسعه، ترجمه خدایار ایلی، چاپ اول، تهران: موسسه بین‌المللی روش‌های آموزش بزرگسالان.
- خلیلی شورینی، سیاوش (۱۳۸۹). روش‌های پژوهش آمیخته (با تأکید بر بومی‌سازی)، تهران: انتشارات یادواره کتاب.
- دانایی‌فرد، حسن؛ اسلامی، آذر (۱۳۹۰). ساخت نظریه بی‌تفاوتی سازمانی، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- داوری، دردانه؛ شانه‌ساز زاده، محمدحسن (۱۳۸۰). مدیریت استراتژیک از تئوری تا عمل، تهران: نشر آتنا.
- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه (۱۳۷۱). مبانی اقتصاد اسلامی، قم: انتشارات سمت.
- دو ورژه، موریس (۱۳۸۰). اصول علم سیاست، ترجمه ابوالفضل قاضی، چاپ ششم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- دیوید فرد. آر (۱۳۸۲). مدیریت استراتژیک، ترجمه اعرابی و پارسائیان، تهران: مرکز پژوهش‌های فرهنگی.
- ذوالفقاریان، محمدرضا؛ لطیفی، میثم (۱۳۹۰). نظریه‌پردازی داده بنیاد، تهران: دانشگاه امام صادق (علیه السلام).
- رحمان سرشت، حسین (۱۳۸۴). راهبردهای مدیریت، چاپ اول، تهران: انتشارات فن و هنر.
- رضائیان، علی. (۱۳۸۶). مبانی سازمان و مدیریت، چاپ دهم، تهران: سمت.

- رفیع پور، فرامرز (۱۳۸۲). تکنیک‌های خاص تحقیق در علوم اجتماعی، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- روستا، احمد؛ داور، ونوس؛ ابراهیمی، عبدالحمید (۱۳۸۰). مدیریت بازاریابی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات سمت.
- ریشه، گی (۱۳۷۹). کنش اجتماعی، ترجمه هما زنجانی‌زاده، مشهد: دانشگاه فردوسی.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۴). فروغ ابدیت، چاپ دهم، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- سلمانی، احمد (۱۳۸۸). طراحی الگوی راهبردی ارتقای بهره‌وری سازمان حفاظت اطلاعات ارتش ج.ا.ا، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی، دانشکده مدیریت راهبردی.
- معتمدنژاد، کاظم (۱۳۵۶). روش تحقیق در محتوای مطبوعات (با کلیات درباره تجزیه و تحلیل محتوای ارتباطات جمعی)، تهران: انتشارات دانشکده علوم ارتباطی.
- معروفی، یحیی؛ یوسف‌زاده، محمدرضا (۱۳۸۸). تحلیل محتوا در علوم انسانی (راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی)، همدان: سپهر دانش.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی معین، چاپ هشتم، تهران: مؤسسه امیرکبیر.

(ب) منابع انگلیسی

- Carlile, Paul R. & Clayton M. Christensen (2004). The Cycles of Theory Building in Management Research, working paper, October 27, Version 5.0.
- Charmaz, K., & Bryant, A. (2008). "Grounded Theory. In L. M. Given, The SAGE- Encyclopedia of Qualitative Research Methods" California: Sage Publication, pp.374-377.
- Etzkowitz, H.(2003). Research groups as 'quasi-firms': the invention of the entrepreneurial university, Research Policy, Vol.32.
- Fernandez, Walter D. (2004). Using the Glaserian Approach in Grounded Studies of Emerging Business Practices. Electronic Journal of Business Research Methods, 2(2).
- Flaherty (Susan): (1999). Charity in the United States and Japan Comparative Views of the Voluntary Sector and Corporate Citizenship; Spring Research Forum; The NGOS in the United States and Abroad-Cross Cultural Perspectives, March. P: 179.

